

М. В. Несправа

СТАВРОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ДНІПРОПЕТРОВЦІНІ

У статті аналізуються особливості ставрографічних досліджень на Дніпропетровщині.

Ключові слова: ставрографія, натільний хрест, дослідження

Ставрографія (від давньогрецьких *stavros* – дерево, хрест і *grafo* – пишу) – допоміжна історична дисципліна, яка вивчає історію й іконографію Хреста – основоположного символу християнства. Початок ставрографії як науки було закладено на початку XIX ст. працями російських вчених і священників. Значний внесок у становлення і розвиток ставрографії внесли архимандрит Макарій (Миролюбов), професор Київської духовної академії І. Малишевський, філологи-слависти І. Пальмов й М. Сперанський, археолог О. Уваров, професор Санкт-Петербурзького університету І. Шляпкін, професор Санкт-Петербурзької духовної академії М. Покровський, святий праведний Іоанн Кронштадський, колекціонери старожитностей подружжя Б. і В. Ханенки [1], а також ряд інших церковних вчених, істориків, мистецтвознавців і колекціонерів [2, 11–12].

На початку XX ст. ставрографія оформилася як повноцінна частина історичної науки, розвиваючись надалі в двох напрямках – богословському (дослідження церковних джерел про Животворний Хрест, сказань про явлені й чудотворні хрести) й історичному (джерелознавство, церковна археологія, епіграфіка, етнографія, історія мистецтва, іконографія тощо). Революція 1917 р. та її наслідки (антирелігійна пропаганда й відокремлення церкви від держави) різко змінили загальне становище: з повноцінної науки ставрографія перетворилася на описове мистецтвознавство та милування предметами старовини. Наукові дослідження в цій галузі практично припинилися, заборонялися видання про хрести, з бібліотек вилучалися церковні книги. Завдяки цьому, публікації на тему ставрографії у той час були досить рідкісні, стали з'являтися роботи, де християнські хрести інтерпретувалися як предмети дохристиянської або позахристиянської традиції.

В Росії застій розвитку науки про хрест закінчився лише наприкінці XX ст., коли стали активно з'являтися наукові публікації істориків, археологів, етнографів і мистецтвознавців щодо різноманітних аспектів ставрографії. Сьогодні триває процес повернення статусу останньої як окремої допоміжної історичної дисципліни. У 2002 р. групою православних істориків і мистецтвознавців Російської Федерації створено «Православно-ставрографічний Центр» – міжрегіональну громадську організацію сприяння відродженню і розвитку ставрографії. За словами керівника Центру С. Гнутової, основним його завданням є прославлення Хреста Господнього, шляхом збирання образів хреста і свідоцтв про хрести Росії. Центр має виконувати декілька функцій: накопичувальну, яка пов'язана із збиранням і зберіганням зразків хрестів і інформації про

них, а також ознайомлювальну, спрямовану на відновлення зв'язків духовної і світської культур. Фахівці центру ведуть роботи зі створення системної бази даних за видами і типами хрестів (від натільних до надгравних), здійснюють аналіз їх регіональних особливостей [1].

Ситуація щодо ставрографії в Україні за радянських часів не набагато відрізнялася від загальнодержавної. Певним винятком є Західна Україна, яка до 1939 р. перебувала поза межами юрисдикції СРСР, завдяки чому наприкінці 1930-х рр. у Львові вийшла важлива концептуальна робота В. Свенціцької «Різьблені ручні хрести XVII–XIX ст.» [3].

Відродження ставрографії в Україні загалом і на Дніпропетровщині зокрема, розпочалося наприкінці 1990-х рр. Першою спробою стала робота 1999 р. науковців Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. Яворницького (далі – ДНІМ) І. Фоменко й Г. Шамрай, яку вони присвятили аналізу дрібної церковної пластики із музейних фондів [4]. Достатньо детальні описи різних категорій культових виробів дозволяють скласти уявлення про багатство фондів музею. Публікація є яскравим прикладом саме мистецтвознавчого підходу до ставрографічного дослідження, який є характерним для більшості праць, присвячених музейним зібранням. Ще однією характерною рисою статті є наслідування російської традиції щодо визначень деяких груп натільних хрестів як виробів старовірських майстерень [4, 96].

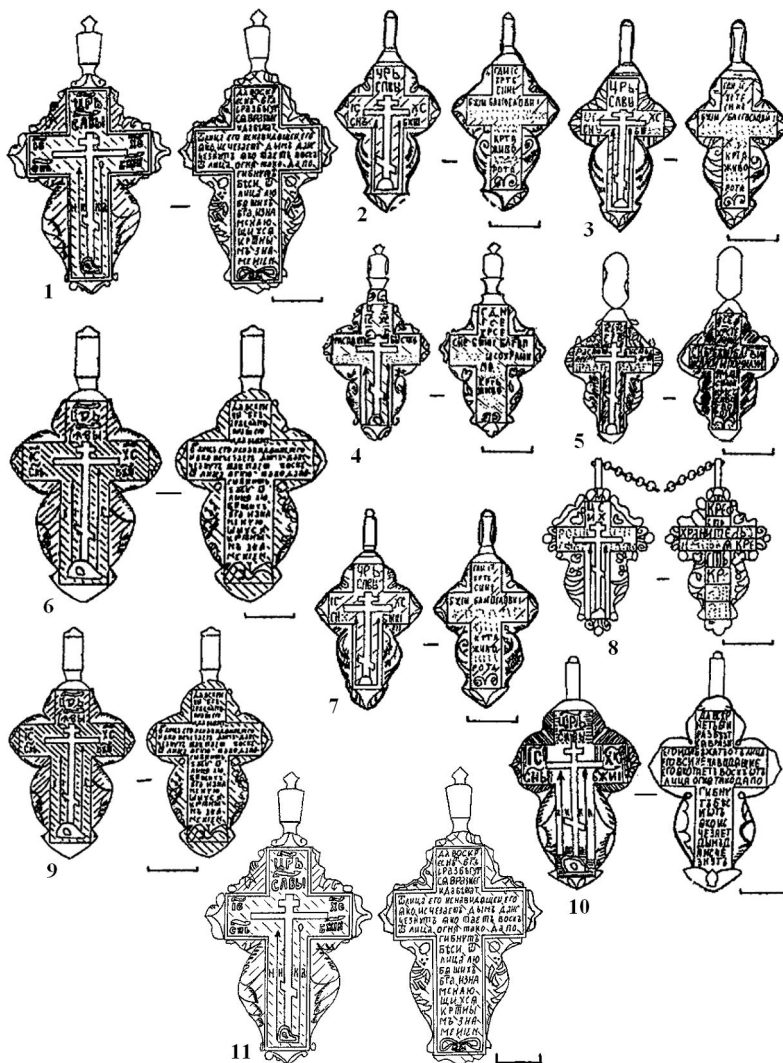

Рис. 1. «Барочні» натільні хрести XVII–XVIII ст. з території Самарі-Богородицької фортеці

Початок 2000-х рр. на Дніпропетровщині відзначився сплеском ставрографічних досліджень, пов'язаних із археологічними роботами на території Самарі–Богородицької фортеці [2, 14]. Розкопки на пам'ятці 2001–2003 рр., під керівництвом науковців-археологів Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара (далі – ДНУ) З. Маріної й В. Ромашка, а також розвідки В. Шалобудова [2, 162–163] дали численні знахідки натільних хрестів, які почав вивчати й інтерпретувати В. Векленко [2, 197–198, 200, 206], внаслідок чого наприкінці 2010 р. була опублікована перша в Україні ґрунтовна узагальнююча праця про археологічні знахідки предметів особистого благочестя. Ставрографічний матеріал з вищезгаданого об'єкту підтверджує гіпотезу стосовно українського походження архетипу «барочних» хрестів (російська назва – старовірський або «листик») (рис. 1) [5] та вицленовування особливого типу натільних хрестів – запорозьких (рис. 2) [6]. Причому останнє вже підтверджене фахівцями Російського етнографічного музею (Санкт-Петербург) [7, 18].

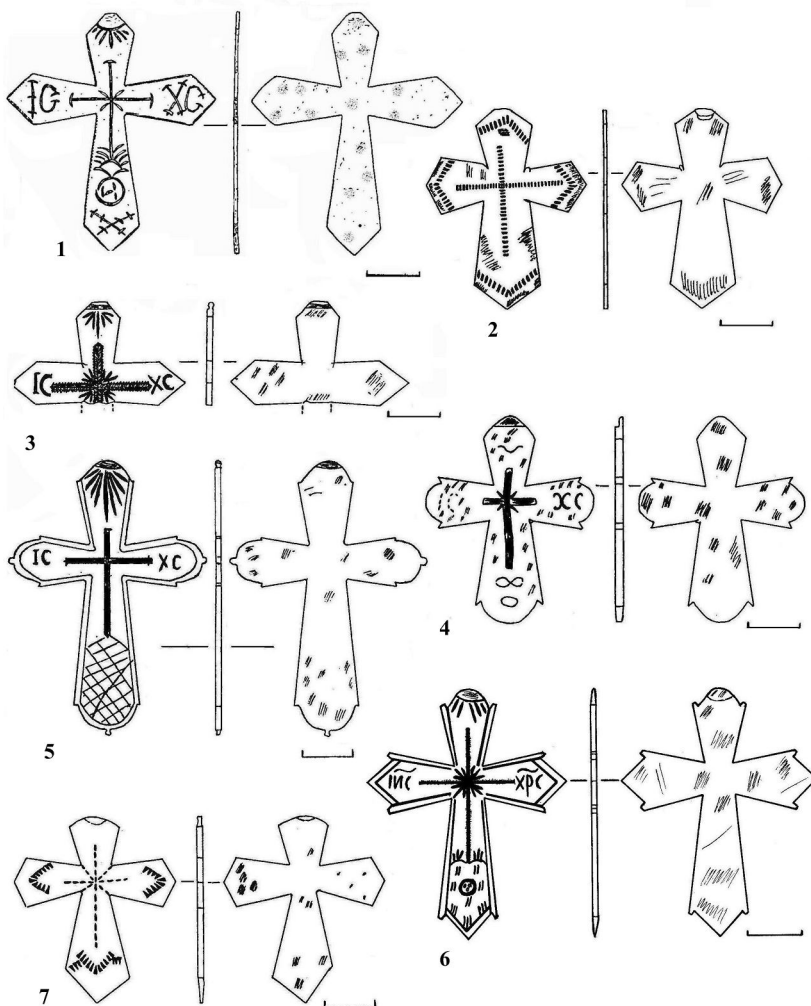

Рис. 2. Запорозькі натільні хрести другої половини XVIII ст. з території Нижнього і Середнього Присамар'я

Тоді ж (2002–2003 рр.) у регіоні відбулися дослідження кам'яних надмогильних хрестів [8, 58, 61]. Криворізький дослідник В. Тітов [9] і науковий співробітник ДНІМ О. Старік [10] подовжили вивчення цієї ставрографічної категорії, започаткованої І. Сапожниковим [11]. Проте, на жаль, цей напрям дослідження не отримав подальшого розвитку.

У 2009 р. В. Шалобудов опублікував частину комплексу натільних хрестів, знайдених упродовж по-

льового сезону на території Самарі–Богородицької фортеці [12]. Більшість введених до наукового обігу знахідок інтерпретовано бездоганно, оскільки автор використовував напрацювання В. Векленка, хоча деякі з тільників, аналоги яким у матеріалах пам'ятки відсутні, атрибутовано на дилетантському рівні [12, 286]. Зокрема хрест, зображений на рис. 1.11, має численні опубліковані аналогії XVIII ст. [13], визначений дослідником серединою XVII ст. і за невідомих мотивів віднесений до козацького населення Самарі. У 2010 р. вийшла друком узагальнююча праця Н. Степаненко, присвячена срібним нагрудним хрестам із колекції ДНІМ [14]. Дослідниця ввела до наукового обігу понад 20 натільних і наперсних хрестів XVII–XIX ст. Проте, в деяких аспектах атрибуції виникають дискусійні моменти: на деяких культових виробках XIX ст. є клейма, що дозволяють чітко визначити місце знаходження майстерні [14, 204–208], також декілька хрестів мають збережену легенду про місце чи обставини придбання [14, 204, 207, 208]. Втім, узагальнення щодо

старовірського походження стосовно значної кількості предметів є недостатньо обґрунтованим, а зауваження, що «знахідки старовірських хрестів продовжуються на Дніпропетровщині і тепер» [14, 210], у контексті використаного посилення, є не зовсім коректним.

В 2010–2013 рр. дніпропетровським науковцем В. Векленком, спільно з іншими дослідниками, було розширено ареал обробки ставрографічних матеріалів. Зокрема до наукового обігу введені понад 500 натільних хрестів у складі двох комплексів (з Поділля [15] та Харківщини [16]). Ці публікації підтвердили ґрунтовність сумнівів щодо старовірського походження «барочних» хрестів, а також довели збереженість православного компонента на греко-католицьких територіях. Також у дослідженнях приділена увага регіональним матеріалам, зокрема Іренському півострову [17–20]. Хоча найважливішою працею на цьому етапі стала спроба поєднання мистецтвознавчого аналізу з етноархеологічним. У 2012 р. наукові співробітники ДНІМ Н. Степаненко, М. Тихонова, у співавторстві з В. Векленком, здійснили публікацію унікального комплексу натільних хрестів «Із запорозьких поховань» (рис. 3), зібраних Д. Яворницьким, і який зараз знаходиться у фондах ДНІМ [21]. Оскільки саме різаний хрестик із зазначеного комплексу слугував для визначення типу запорозьких натільних хрестів, публікація решти знахідок відкрила невідомі раніше сторінки ставрографії запорозького козацтва.

З інших публікацій слід згадати дещо сумнівну статтю В. Шалобудова, з матеріалами його розвідок навесні 2012 р. [22], якою він ввів до наукового обігу монети, натільні хрести і деякі інші знахідки, отримані в охоронній зоні археологічного культурного шару пам'ятки національного значення. Серед культових предметів особливий інтерес викликає кілеподібний хрест, який, за російськими аналогіями, має бути віднесеним або до періоду кінця XIV–XV ст. [23] або

ж до XV–XVI ст. [24]. Втім, з невідомої примхи дослідника предмет, для якого «віддаленою аналогією може слугувати лише фрагментований виріб, віднесений до XVIII ст.» [22, 91], дійсно датували саме XVIII ст., причому ця похибка перейшла і до узагальнюючого каталогу знахідок з пам'ятки [25, 144–146].

З подій, які певною мірою підсумовують історію розвитку ставрографічних досліджень у регіоні, слід назвати відкриття першого в Україні Музею Хреста, котре відбулося 13 жовтня 2013 р. [26]. Більш ніж 2000 виробів дрібної культової пластики з 15-ти областей України у достатній мірі репрезентують розвиток і динаміку змін у натільних хрестах впродовж XV–XIX ст.

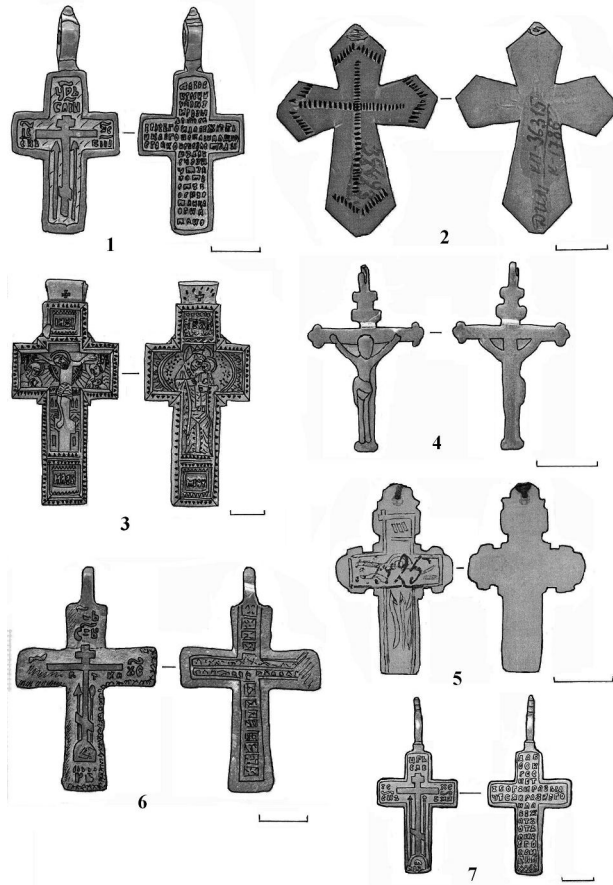

Рис. 3. Комплекс натільних хрестів «Із запорозьких поховань»

Підсумовуючи, можемо зробити висновок щодо наявності в регіоні двох основних центрів ставрографічних досліджень. Перший – Дніпропетровський історичний музей із багатими фондами і висококваліфікованими науковцями, в студіях яких переважає традиційний мистецтвознавчий підхід до інтерпретації культових виробів. Інший – пов'язаний із Дніпропетровським національним університетом, (пізніше – з Інститутом суспільних досліджень), а саме з В. Векленком, який започаткував на Дніпропетровщині комбінований етноархеологічний підхід, коли натільний хрест розглядається і в історичній площині, і в контексті етнографічних традицій краю. Спільні ж роботи музейників і археологів доводять, що максимально репрезентативні визначення можливі лише за комбінування всіх доступних дослідникам методів.

1. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Ставрографія>.
2. Векленко В.А. Натільные кресты Самари-Богородицкой крепости. – Д., 2010.
3. Свенціцка В. Різьблені ручні хрести XVII–XIX ст. – Львів, 1939.

4. Фоменко І.А., Шамрай Г.Ф. Дрібна церковна пластика в зібранні Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького (XI–XIX ст.) // Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодні, перспективи. – Д., 1999.
5. Векленко В.О. До питання про походження барочних хрестів кінця XVII – XVIII ст. // Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. ст. – Д., 2007. – Вип. 5.
6. Векленко В.О. Запорозькі натільні хрести XVIII ст. з території Середнього Присамар'я // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – К., 2009. – Вип. 18.
7. Православные кресты народов Украины и Грузии в собрании Российского этнографического музея: альбом-каталог / Авт.-сост. О. Карпова и др. – СПб., 2013.
8. Науково-дослідний центр «Часи козацькі» і дослідження пам'яток доби українського козацтва в Україні (90-і рр. XX – поч. XXI ст.): історико-бібліографічний довідник. – К., 2006.
9. Тітов В. Козацькі кам'яні могильні хрести в с. Ленінське та Мар'янське на Дніпропетровщині. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – К., 2002. – Вип. 11.
10. Старік О. Каталог кам'яних хрестів Дніпропетровщини // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – К., 2003. – Вип. 12.
11. Сапожніков І.В. Кам'яні хрести Степової України (XVIII – перша половина XIX ст.). – Одеса, 1997.
12. Шалобудов В.М. Натільні хрести, знайдені на території Богородицької фортеці у 2009 р. // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. ст. – Д., 2009.
13. <http://www.k1000k.narod.ru/foto/5-37.htm>
14. Степаненко Н.О. Срібні назруні хрести із колекції Дніпропетровського історичного музею // Музейні читання. – К., 2010.
15. Векленко В., Мігульов О. Ставрографічний комплекс з Старосинявського району Хмельницької області // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Вип. 20. – Ч. 1. – К., 2011.
16. Векленко В. Ставрографічні матеріали з с. Липці Харківської області: презентація комплексу // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Вип. 21. – Ч. 1. – К., 2012.
17. Векленко В.О., Мігульов О.В. Середньовічні натільні хрести з Ізренського півострову // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: Зб. наук. пр. – Д., 2010.
18. Векленко В., Мігульов О. Натільні хрести козацької доби з Ізренського півострову (попереднє повідомлення) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Вип. 19. – К., 2010.
19. Векленко А.В., Векленко В.О., Мігульов О.В. Християнське срібло XIX ст. з Ізренського півострову // Музейні читання. – К., 2011.
20. Несправа В., Несправа М. Втрачена ставрографія Ізрені // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Вип. 19. – К., 2010.
21. Степаненко Н., Тихонова М., Векленко В. Комплекс натільних хрестів «Із запорозьких поховань» в фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. Яворницького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Вип. 21. – Ч. 1. – К., 2012.
22. Шалобудов В.М. Результати розвідок 2012 року на посаді Богородицької фортеці // Заповідна Хортиця: Зб. наук. пр. – Запоріжжя, 2012.
23. <http://www.k1000k.narod.ru/foto/4-9.htm>
24. Спасеных А.Н. Литые кресты-энколпионы и редкие нательные кресты XV–XVI с килевидным окончанием. – Елец, 2013.
25. Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Харитонов О.В. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. – Д., 2013.
26. <http://patjatky.org.ua/?p=9024>

Nesprava M.V. Stavrogratical research in the Dnipropetrovsk region. In the publication the features of the Stavrogratical research in the Dnipropetrovsk region is analysed.

Key words: stavrohrafiya, neck crosses, research